

velmi promyšlenou, střídou, ale účinnou obrazností a věcně výkladovou složkou textu může vyvolávat zážitek, podobný četbě esejistického díla. I to je jedna z možností, čímž starší texty jako svéráznou realizaci epické, lyrické, dramatické anebo třeba kontemplativně-úvahové podstaty slovesného tvoření. Taková recepce je někdy spíše „zradou“ původní intence díla, pokud je to zrada chvilková, kterou podnikáme pro daný okamžik (např. jako reflektovanou metodu univerzitního semináře), je to, jak jsem dnes přesvědčen, dobrodružství odpustitelné (obohaceni se pak vracíme k historicky korektní interpretaci). Celý problém lze formulovat i jinak, Jaroslav Kolár opakovaně prohlašoval, že na středověkou literaturu se máme dívat v zásadě jako na funkčně synkretickou, „všechny funkce v ní jsou obsaženy, ale více či méně se uplatňují, a to různě i v průběhu doby. Pokud se texty udržely v literárním životě, mohly v různých dobách nabývat docela jiných funkcí.“²¹

Funkcia satanského motívu v náboženskom texte *O lstech a chytrostech ďábelských*

TIMOTEA VRÁBLOVÁ, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

1.

Súčasnému čitateľovi traktátového textu z prvej polovice 18. storočia *O lstech a chytrostech ďábelských*, ktorého autorom je pravdepodobne slovenský pietistický kazateľ Eliáš Milec, sa možno pripomenie aj populárna próza britského autora 20. storočia C. S. Lewisa *Rady skúseného diabla*.¹ Obe texty sú totiž spracovaním podobnej látky. Približujú diablov systém záhuby ľudských duší. Milec sa sústredil na duchovný boj jednotlivca s diablom. V Lewisovom príbehu je vykreslený skupinový model diabolského aparátu ako prísne organizovaný byrokratický režim.²

Hoci ide o diela časovo, kultúrne, etnicky a napokon i žánrovo vzdialené, ich podobnosť je daná cirkulovaním ideí a myšlienkových konceptov v spoločnom kontexte európskej literatúry.³ Pri čítaní oboch textov dokonca vzniká dojem, akoby existoval

²¹ KOLÁR, Jaroslav: Diskuse. In: *Speculum medii aevi. Zrcadlo středověku* (Sborník přednášek). Praha : KLP, 1998, s. 68.

¹ LEWIS, C. S.: *The Screwtape Letters*. London : Gcoafrey Bless, 1942. V tomto texte vychádzam zo slovenského prekladu pod názvom *Rady skúseného diabla*. Prel. Lucia Tužinská. Bratislava : Porta libri, 2007.

² Týmto alegorickým obrazom chcel reagovať aj na konkrétny a v čase napísania *Rady skúseného diabla* aktuálny obraz zla – na nacistickú mašinériu, na vyhladzovacie koncentračné tábory, ktoré akoby kopírovali diablov organizovaný systém likvidácie duší. Pozri: HEIN, David: A Note on C. S. Lewis' *The Screwtape Letters*. In: *Anglican Digest*, roč. 49, č. 2, 2007, s. 55 – 58.

³ WELLEK, René: *A History of Modern Criticism: 1750 – 1950*. New Haven : Yale University Press, 1955.

prototext, z ktorého obidvaja autori vychádzali. Svoj výklad totiž podávajú prostredníctvom podobných argumentov. Príklady satanových ľstí, ktoré Milec prehľadne spracováva vo svojej rozprave, sa objavujú aj v Lewisovom príbehu démonov a ich „pacienta“, o dušu ktorého bojujú. Rady, ktoré v Lewisovej próze dáva démon Krutodlak svojmu synovcovi Svrabomilovi, sú značne podobné Milecovým ilustráciám diabolských ľstí. Podobnosti nájdeme aj v teologických názoroch, v argumentoch polemicky sa vyjadrujúcim voči Cirkvi.

Samozrejme, je vylúčené, že by medzi autormi existoval priamy vplyv. Ich podobné črty vychádzajú z vnútorných súvislostí európskeho literárneho kontextu.⁴ Poukazujú na spätosť modernej literatúry s literárnym dedičstvom predchádzajúcich storočí. Spoločné súvislosti v myšlienkových konceptoch textov vychádzajú aj z podobného teologického založenia autorov. Hoci Lewis sa hlásil k odlišnej, anglikánskej konfesii, s Milecom ho spája koncept osobnej viery v Boha. Korene evanjelikálnych hnutí a smerov, ktoré sa vyznačovali týmto dôrazom, vychádzajú do značnej miery z pietistického hnutia.⁵ Možno si všimnúť, že aj v 20. storočí sa teologickí predstavitelia týchto smerov k odkazu pietistického učenia hlásia.

Namiesto spoločného „prototextu“ obidvoch diel môžeme teda radšej uvažovať o súbore textov pietistického charakteru, ktoré sa prenášali a transformovali v literárnej kultúre. U Lewisa, oxfordského profesora stredovekej a renesančnej literatúry, sa dá tiež predpokladať, že niektoré pramene z okruhu európskej pietistickej literatúry poznal z autopsie. Osobitne ho zaujímala problematika démonológie a angelológie. V jeho literárno-historických komentároch k vlastným edíciám výberov z renesančnej a stredovekej literatúry nájdeme viacero poznámok z okruhu týchto problémov.⁶ Z hľadiska skúmania funkcie satanského motívu sú *Rady skúseného diabla* inšpiratívne aj preto, že vychádzajú z Lewisovej reflexie zobrazovania diabla. Autorovým zámerom bol aj dialóg s klasickou literatúrou, polemika s niektorými estetickými konceptmi zla, ktoré sa uplatnili napríklad u Danteho, Milтона, Goetheho.⁷ Vďaka tomu Lewisovo spracovanie môže čiastočne poslúžiť ako pomôcka pre čitateľa pri zoznamovaní sa s recepcne náročnejším Milecovým textom (táto poznámka má charakter didakticko-metodický, nie literárnohistorický).

V súvislosti s úvahami nad žánrovým charakterom Milecovho textu možno ešte pripomenúť jednu spojitosť s Lewisovou prózou. Je to ich spoločný zámer podať výklad čitateľsky prítiažlivým spôsobom. Obaja autori postupovali primerane požiadavkám dobového literárneho kontextu. Lewis sa rozhodol pre alegorický príbeh, ktorý modelovo znázorňuje nezmieriteľný vzťah medzi nebom a peklom, dobrom a zlom. Výkladový zámer sa prejavil popri dejovej línii textu. Nie je zrejme náhodné, že príbeh je rozprávaný prostredníctvom *dialógu* vo forme listov. Hlavná postava, démon Krutodlak, vedie fiktívny „poučný“ rozhovor so svojím synovcom, démonom Svrabomilom. Tento štýl umožnil

⁴ CURTIUS, Ernst Robert: *Evropská literatura a latinský středověk*. Praha : Triáda, 1998, s. 15 – 27.

⁵ LANE, Tony: *Dějiny křesťanského myšlení*. Praha : Návrat domů, 1996, s. 150 – 151.

⁶ PATTERSON, Nancy-Lou: Letters from Hell. The Symbolism of Evil in The Screwtape Letters. In: *Mythlore*, roč. 43, Autumn, 1985, s. 47 – 57.

⁷ HARWOOD, Larry D.: Lewis's Screwtape Letters: the Ascetic Devil and the Aesthetic God. In: *Mythlore*, roč. 24, č. 2, Summer – Fall, 2003, s. 24 – 33.

Lewisovi rozvíjať výklad. Dialóg, v klasickej európskej literatúre obľúbená forma pre argumentáciu, mu dal možnosť viesť aj polemiku a zastávať obranné stanovisko. Nešlo mu totiž o vyrozprávanie fantastického príbehu, ale o vyslovenie teologických, filozofických a etických názorov. Príbehy „pacienta“, nebeských a pekelných bytostí sú prostriedkom ilustrácie jeho výkladu.

V literárnom kontexte 18. storočia sa považovalo spracovanie závažnej duchovnej témy zábavnou prozaickou formou za neprijateľné. Milec svoje úvahy sformuloval vo forme blízkej traktátovej literatúre. Výkladová rovina bola v tomto prípade primárnou zložkou textu. Autorovi však nešlo len o to, aby podal teologický výklad, ale aby čitateľovi umožnil stotožniť sa s jeho názormi na emocionálnej rovine, pomohol mu získať plastickú predstavu o duchovnej vojne, ktorá bola témou jeho úvahy. Sústredil sa preto nielen na poučnú, výkladovú stránku textu (*docere*), ale aj na estetickú funkciu textu. Týmto spôsobom sa snažil sprostredkovať poučenie príťažlivou, zábavnou formou (*delectare*).⁸ Pri výklade použil pôsobivé ilustrácie. Pripomínajú drobné exemplá, ktoré sa bežne používali v rétorickej, najmä kazateľskej praxi. Sugestívne podaný obraz satana mal pôsobiť na čitateľovu predstavivosť, mal mu pomôcť stotožniť sa s nadnesenými problémami. Snaha o estetickú pôsobivosť textu sa prejavila aj na kultivovanom jazyku a vysokom štýle.

Milecov autorský postup je príkladom toho, že obrovský korpus traktátovej literatúry v 18. storočí predstavoval široké spektrum foriem. Obsahoval texty odborného výkladu ale i také, v ktorých autori zvolili voľnejší, čitateľsky príťažlivejší štýl, čo však v dobovej literárnej praxi neznamenalo nutne nižšiu úroveň literárnej kvality.

2.

V literárnych dejinách sa stretávame s rôznymi spôsobmi zobrazovania diabla. Motívy satana frekventovane cirkulovali v literárnej kultúre v rozmanitých žánroch – od náučnej teologickej literatúry až po žánre umeleckej literatúry. Výstražne poukazovali na zlo alebo ho zosmiešňovali v odľahčenej parodovanej či zábavnej forme.

Satan bol zobrazovaný ako modelová postava. Bol vykreslený ako protivník Boží a nepriateľ Božieho stvorenia (človeka). Zvykol sa stvárňovať ako reálna bytosť alebo sa vyskytoval v prenesenom význame ako reprezentatívny znak zastupujúci negatívne vnímanú situáciu alebo skupinu ľudí. Napríklad boj s Turkmi bol v staršej slovenskej literatúre často charakterizovaný ako boj s Antikristom.⁹ V 14. – 15. storočí sa v európskej literatúre

⁸ *Movere* (dojímať, vzrušovať), *delectare* (zabávať, obveseľovať), *docere* (poučovať) boli tri rétorické zásady, ktoré sa v staršej literatúre uplatňovali v náboženskej, najmä kazateľskej literatúre. Pozri: GÁFRIKOVÁ, Gizela: K problému rozlišovania fiktívnosti a „pravdivosti“ exempla v barokovej homiletike. In: *Zabúdané súvislosti*. (Štúdie o slovenskej literatúre 17. – 18. storočia). Bratislava: Slovak Academic Press, 2006, s. 127 – 141.

⁹ Tento motív sa objavuje aj v cirkevných piesňach *Cithary Sanctorum* (1636):

Chraň nás Pane při slovu svém
a zkaz Turky s Antikristem
kterýž Krista, Syna Tvého
svrcey chtějí z Trůnu jeho.

rozširovali satirické texty, pamflety a paródie, v ktorých sa využíval motív satana ako prostriedok vyjadrenia kritického názoru voči vysokému duchovenstvu a rehoľným rádom (z nášho územia je známy Belzebubov okružný list).¹⁰

Spôsob zobrazenia satana súvisel s jeho funkciou v literárnom texte. Vo výstražnej podobe plnil väčšinou úlohu persuazívnu a motivačnú. Mal podnecovať v prijímateľovi túžbu odporovať zlému. Presvedčovací dôraz satanského motívu vychádzal vždy z dobového myslenia. Napríklad v stredoveku mal obraz satana vzbudzovať v človeku hrôzu. Mal mu pripomínať Posledný súd a varovať ho pred zneužívaním Božej milosti a odpustenia. Pritom sa apelovalo na nezvratnosť a finalitu verdiktu Posledného súdu a na to, že človek nemusí mať čas na pokánie pred smrťou. V barokovom období sa zorný uhol preniesol na osobný súd, ktorým duša prechádza tesne po svojej smrti.¹¹ Bol to prirodzený dôsledok uvedomovania si individuálneho rozmeru viery; aj keď rozsah osobnej zodpovednosti za duchovný život bol inak chápaný v katolíckom a inak v protestantskom prostredí. V 17. – 18. storočí, čiastočne aj pod vplyvom pietizmu, sa v protestantskej literatúre začala pozornosť upriamovať na otázku osobnej spásy. Zobrazenie satana nadobudlo predovšetkým varovnú funkciu. Človeku sa predkladala možnosť čeliť diablovmu vplyvu vlastným rozhodnutím nasledovať Krista. Cieľom týchto textov bolo povzbudiť čitateľovu vieru, osvetliť duchovnú rovinu jeho „životných zápasov“. Osobitým spôsobom bola táto problematika spracovávaná v textoch zameraných na tematiku duchovného boja.

Téma duchovného boja bola najmä v období 17. – 18. storočia rozšírená v žánroch náboženskej literatúry. Hovorí o zápase dobra a zla. Zobrazuje vojnu medzi Bohom a satanom, ktorá podľa dobového myslenia prebieha v neviditeľnom duchovnom svete, pričom jej dôsledky sa mali prejavovať aj vo fyzickom svete. V modlitebníku Juraja Tranovského *Phiala Odoramentorum* (1635) i v jeho kancionáli *Cithara Sanctorum* (1636) sa stretávame s modlitbami a piesňami, ktoré sú venované tejto téme. Vyznačujú sa osobitými znakmi. V Predhovore k *Phiale Odoramentorum* Tranovský prirovnáva spoločné chrámové modlitebné zhromaždenia k zoskupeniu bojovníkov, prisudzuje im charakter duchovného boja: „Scházíme se (prý) do shromáždění, abychom Boha jako s houfem vojenským obštúpili: Takové násilí Bohu příjemnej!“¹² Tento bojový aspekt modlitieb zaznamenávame aj v textoch niektorých piesní. S témou duchovného boja sa, samozrejme, stretávame v kazateľskej tvorbe. Nezriedka vyjadrovala aj reakciu na aktuálny vojnový stav v krajine alebo na útlak namierený voči protestantom v čase protireformácie. Príkladom je aj známa kázeň Daniela Krmana ml. *Actus inaugurationis vexillorum to jest: posvecování zástav* (1707).

Dokaž moci své Ježíši

žes ty Pán pánů nejvyšší

braň Církve své v každou chvíli

bychom Tě věčně chválili.

TRANOVSKÝ, Juraj: Chraň nás Pane při slovu svém. In: *Cithara Sanctorum*. Levoča : Brewer, 1636, s. 351 – 352.

¹⁰ MINÁRIK, Jozef: *Stredoveká literatúra svetová, česká, slovenská*. Bratislava : SPN, 1977.

¹¹ Pozri: SLÁDEK, Miloš: Předmluva. In: *Vítr jest život člověka aneb život a smrt v české barokní próze*. Praha : Nakladatelství H&H, 2000, s. 16 – 18.

¹² TRANOVSKÝ, Juraj: *Phiala Odoramentorum. Modlitby křesťanské*. Levoča : Brewer, 1635, A5.

S témou duchovného boja v protestantskej literatúre súviseli myšlienkové schémy, ktoré sa uplatňovali aj pri zobrazovaní satana. V obraze satana sa pritom dôsledne vychádzalo z biblických prameňov. Satan bol znázornený ako reálna duchovná bytosť, nepriateľ Boží, ktorý sa usiluje škodiť Božiemu stvorenstvu.

*Nad to pak ďábel lstivý
jenž jako lev chodí:
A všem nejsa lenivý,
kde jen může škodí:
O mně škoditi chtěl
všaks mne stráží osadil
Anjelskou i ohradil
že přístupu neměl...*¹³

Duchovný boj sa však chápal ako vojna medzi Bohom a satanom. Človek bol jej objektom. Mohol stáť na strane jednej alebo druhej „armády“ ako vojak. Cirkev mala byť Božím vojskom. Jej bojová úloha spočívala v naplnení všeobecného kňazského povolania (Zjavenie Jána 1, 6). V dobových predstavách sa kládol dôraz na to, že boj vedie za ňu Boh. Preto v textoch o duchovnom boji Boh vystupuje ako aktívna postava.

Motiváciou textov o duchovnom boji bolo poučiť, povzbudiť a napomenúť veriacich, aby sa držali svojho duchovného povolania a zastávali verne svoju pozíciu pri Bohu. Vidieť to aj na Milecovom texte *O lstech a chytrostech ďábelských*. Obraz diabla autor spracúva s priznaným zámerom. Nešlo mu o vzbudzovanie senzácie, prípadne zastrašovanie čitateľa. Autor nekladie dôraz na výstrahu, ale na poučenie čitateľa o praktikách nepriateľa: „*Nebo když každý křesťan povinnen jest lstivých šípů tohto zlostníka se varovati, nevyhnutelně též povinen jest každý v nich známosti nabýti, aby snad zchytřalý nepřítel sprostnosti jeho k zlému neobrátil a k svému forteli nezneužil.*“ Zámerom autora bolo priviesť čitateľa k tomu, aby pochopil princípy „duchovnej vojny“, stotožnil sa s nimi a na základe toho nasledoval Krista. Autor pritom sleduje dva ciele. Chce čitateľa oboznámiť so spôsobmi satanského pôsobenia, lebo diabol „*od počátku celý svět a v něm tak mnohých opatrných, učených a lstivých lidí svedl* (Zjev. 12, 9)“. Chce ho však priviesť k tomu, aby si uvedomil, že 72 princípom, ktoré uvádza v texte a ktoré sú len malou čiastkou z pokúšaní, ktorých je „*nezčíslné množství, kteréž všechny vypsati věc možná není*“, nie je možné vyvarovať sa prirodzeným ľudským spôsobom. Úvodná a záverečná časť textu majú funkciu apelatívnu, sústreďujú pozornosť čitateľa na spoznávanie Boha a podnecujú ho k jeho nasledovaniu. Úvod má čitateľa zorientovať v téme a povzbudiť ho: autor poukazuje na praktickú stránku štúdia tejto témy – na jej prínos pre duchovný rast kresťana. Záver textu je mobilizačný. Autor nabáda čitateľa k stotožneniu sa s modelom Božieho bojovníka. Podáva náčrt postupných krokov, ktoré smerujú k praktickému naplneniu tohto vzoru rozvíjaním osobnej zbožnosti.

¹³ TRANOVSKÝ, Juraj: Z celého srdce svého. In: *Cithara sanctorum*. Levoča: Brewer, 1636, s. 492 – 493.

V textoch s tematikou duchovného boja autori zvykli znázorňovať absolútnu autoritu Boha.

Z metafyzického hľadiska sa boj satana s Bohom vykladal ako zápas nerovnocenných bytostí, pretože diabol je len anjel, „zavržený duch“, ako píše Milec. V biblických prameňoch je nižšia pozícia satana vyjadrená aj v podobenstvách. Kristus hovorí v podobenstvách o diablovej ako o silnom, dobre ozbrojenom mužovi (Lukáš 11, 21), revúcom levovi (Prvý list Petrov 5, 8) alebo o ľstivom hadovi (Prvá kniha Mojžišova 3, 1). Tri biblické symbolické podoby diavla zjavne označujú bytosť nižšej podstaty. Milec sa na podobenstvá odvoláva v úvode rozpravy. Zároveň z tejto symboliky vychádza pri ilustráciách diabolských ľstí v strednej časti textu.

Základnou inštrukciou literárnych textov s tematikou duchovného boja bolo upriamanie pozornosti na Boha. Diabol mohol byť objektom rozprávania, intenciou textu však smerovala k odkrývaniu charakteru Boha alebo k motivácii čitateľa pre vzťah s ním. Vidieť to aj na kompozícii Milecovho textu.

Milec vyjadroval nadradenú pozíciu Boha viacerými prostriedkami. Pri vykreslení duchovného boja ho zobrazuje ako toho, ktorý má prevahu. Duchovný boj chápe ako nevýhnutnú súčasť ľudského duchovného dozrievania, nie ako beznádejný zápas o život:

„Tak tiež promíjij do času mdlé začátečníky s těžkým pokušením, s časem však pojímá je též s sebou k boji, a učí ruce jejich zvykati meči Ducha. Dává jim příležitost k některému snadnějšímu potýkání s jejich nepřáteli, v kterém on sám jim po boku stojí a za ně bojuje, aby jen viděli, ako se ve vojné děje. A když tak k většímu zkoušení ľstivých útoků satánových přicházejí, ano někdy i s stratou nazpět zahnáni a přelstěni bývají, učí se budoucně, lépe na sebe pozor dávati, a vidí, že není možné v křesťanství pokračovati, ano v stavu milosti setrvati, kdyby se člověk svého nepřitele a jeho fortelů neučil poznávati.“

Za spoločného menovateľa všetkých satanových pokúšaní Milec pokladá lož, lešť. Diabol, ako metafyzicky nižšia bytosť, nie je schopný byť tvoriteľom. Ako nižšia bytosť má však schopnosť tvoriť z materií, ktoré už existujú. Milec vysvetľuje na príkladoch, ako používa nielen ľudské prirodzené sklony, ale aj dobré skutky, myšlienky, skúsenosti, minulé predstavy:

„11. K tomu konci umí tento ľživý duch; milosrdenství Boží hříšniku pochváliti, jakby on hotov byl nepravosti promíjeti, a jakby věc snadná byla jej jediným Otčenášem, aneb Bože, buď milostiv mně hříšnému! – k dokonalému odpuštění pohnouti. 12. Činí, aby člověk to dobré, kteréž již učinil, za veliké uznával, a při tom mu vnuknutí dává, že Bůh prohlédáje na to, nebude tak mnoho dbáti, když jednou malý hřích z umysla spáchá. 13. Může již dávno v paměť vzaté formy a obrazy, které dlouho v fantazii skryté leželi, ako Impresor z liter, kteréž v rozličných škatulích zložené má; skrze skládání, všelijaká slova formovati, a je čtenáři před oči postaviti může.“

Podradenú pozíciu diavla vyjadruje Milec aj tým, že ho nazýva „tisíciho kumštu Mistr; Impresor“, teda ten, ktorý tvorí už zo stvoreného. Nižšia úroveň diavla je zjavná

aj z popisu diabolskej taktiky. Ako stvorená bytosť dokáže totiž pôsobiť len v oblasti prirodzeného charakteru človeka. Stratégia diabla vychádza zo spoznávania telesnej (nie duchovnej) úrovne ľudského života.

Autor poukazuje aj na obmedzený dosah démonického pôsobenia, najmä ak človek proti diabolským nástrahám nebojuje prirodzenými ľudskými prostriedkami. Milecovým cieľom bolo názorne preukázať rozdiel medzi „rytierom“ viery vybaveným nadprirodzenou Božou výzbrojou (Efezským 6, 10 – 17) a človekom prirodzene rozmýšľajúcim: „*Když již z Krista takovou zbrojí odín jsi, uživej ji, aby ses vždycky silnější stal, a zbroj tvá vždycky vítěznější byla. Nebo tato zbroj skrze potýkáni nebývá zkažená, jak ose tak s tělesnou zbrojí děje, ale se vždy způsobilější stává k boji a vítězství.*“

Pozitívny vzor bojovníka sa čitateľovi postupne odкрýva z kontextu. Na rozdiel od postavy satana má v texte persuazívnu funkciu. Má však aj bojovú mobilizačnú a apelačnú funkciu. Bojové výzvy sa pri textoch o duchovnom boji prirodzene k téme bežne vyskytovali.

Autor uvádza príklady, ktoré vyjadrujú, že duchovný vzťah človeka s Bohom diablu sťažuje možnosť rozvíjať úklady: v duchovnom boji Boh stojí po boku veriacich „*a za ně bojuje*“; kresťania, ktorí „*v cestách Božích velikou známost mají a jako orlice vysoko létají*“, sú ochránení proti satanským strelám namiereným proti viere. Podobu bojovníka dokresľuje Milec aj pomocou modelových príkladov. Odvoláva sa na starožitný boj Izraela, ktorý v literatúre bežne slúžil ako biblický vzor boja Božieho ľudu (Druhá kniha Mojžišova 13, 17). Nepriamo poukazuje aj na známy obraz apoštola Pavla, ktorý sa zmieňuje o dobrom boji viery zavŕšenom získaním koruny spravodlivosti (Druhý list apoštola Pavla Timoteovi 4, 7). Tento príklad vyjadroval zápas jednotlivca. Boj človeka dáva do kontextu so zápasom celej Cirkvi odkazmi na Knihu Zjavenia Jána: „*Napolsledy, měj sobě poručené ono sedmero zaslibení (Zjev. kap. 2, 7, 11, 17, 26, 27; kap. 3, 5, 12, 15, 21) dané těm, kteříž zvítězí, k bedlivému přemýšlování. Nebo/ Kterak chceš, má duše, k Koruně / přijíti, / jestli nebudeš prvé verně bojovati? / Ale kdož zvítězí, dí Ježíš, ten Alfa i Oměga, První a Poslední obdržít dědičné všecko: a buďť jemu Bohem a on mi bude Synem (Zjev. 21, 7).*“

Dôležitým znakom textov s témou o duchovnom boji bol aj apel na východisko v Božej milosti. Na viacerých miestach v texte Milec nepriamo odkazuje na koncept lutherského „učenia o milosti“ (sola gratia). Okrem iného aj na príkladoch, ktorými ilustruje zneužívanie tohto konceptu. Biblický vzor Božieho rytiera, „*ktěryž, tak mluvíc, od hlavy až do noh v odění Boží oblečen jest*“, vychádza z učenia apoštola Pavla, ktoré je v súvislosti s otázkami „duchovného boja“ tiež postavené na koncepte milosti.

Intencia autora pomôcť čitateľovi stotožniť sa s princípmi duchovného boja sa preniesla aj do roviny obraznosti textu. Charakteristiku satana podáva Milec najmä v jadre svojej práce v pôsobivých ilustráciách. Diabol je vykreslený ako aktér, dynamická postava, čo umožňuje čitateľovi vnímať ho ako živú bytosť. Autor upozorňuje na jeho neustálu bdelosť a vytrvalosť, na vycvičené zmysly. Satan je zobrazovaný v neustálej činnosti. Strieľa ohnivé šípy, ktoré v človeku vyvolávajú falošné pocity viny, spôsobujú zlý psychický stav, zavádzajú ho a klamú. Neustálu, čulú aktivitu nepriateľa autor znázorňuje kumulovaním slovies a podstatných mien, ktoré označujú objekty

jeho pokúšania alebo pomenúvajú prostriedky, ktoré pri pokúšaní používa, prípadne dôsledky jeho činov:

„Jako tisíciho kumštu Mistr pripravuje svůj vábný pokrm podle jednoho každého temperamentu a porušené náklonnosti, kteréžto aby se poznati naučil, prochází zemí a obchází ji, pozor máje na lidské řeči a skutky (Jób 1, 7), z kterých snadno souditi může, ke kterému by hříchu náchylný byl. Dělá, tak mluvíc, ku každému srdci všelijaké klíče, které potom probuje, aby viděl, který by srdce otevřel a vnitřnosti zjevil. Vysokomyslného vábí marnou ctí, rozkoše milujícímu umí naskytnout příležitost k vykonání jeho rozkoší, lakomému prostředky k rozmnožení statku.“ (slová zvýraznila autorka)

Obraz diablovej intenzívnej aktivity navodzuje v čitateľovi predstavu obratnosti, premenlivosti, úskočnosti satanských praktík, nabáda ho k ostrážitosti a vnímavosti.

Satan je vykreslený ako ten, ktorý napodobňuje a prevracia dokonalejší Boží plán. Vytvára falzifikát skutočnosti, ktorý človeku dáva „čítať“ ako pravý obraz Boha alebo reality. V Biblii sa „duchovný boj“ často znázorňuje na základe kontrastu dvoch obrazov – pravého a falošného. „Ale ja chcem v spravodlivosti hľadiť na tvoju tvár a nasýtiť sa, keď sa prebudím, tvojím obrazom“ (Žalm 17, 15). Vysvetlenie idolatrie sa v Písme často spája s uctievaním iného obrazu, než je Boh sám: „nepovstanú viac háje ani slnečné obrazy“ (Izaiáš 27, 9).

Kvalitatívny rozdiel medzi nebom a peklom Milec obrazne charakterizuje výrazom *hlbiny*. Toto označenie vychádza z biblických textov. Vystihuje predstavy o satanskom tajomne a Božom tajomstve. Hlbiny satanove – „hlbokosti satanovi“ – predstavujú zásobáreň jeho skúseností a pozorovaní reakcií človeka. Sú zradné. V protiklade k pohlcujúcim hlbínám pekla „hlbokosti Boží“ nasycujú občerstvujú ľudskú dušu – „raději se drží prsu Evangelium a občerstvují se jeho potěšením“.

Lutherovo učenie o autorite Biblie („sola scriptura“) ovplyvnilo teologickú orientáciu protestantských konfesií (nielen luteránskej cirkvi) a premietlo sa aj do literárnych prostriedkov náboženskej literatúry. Oblúbeným spôsobom bolo klásť obraz Slova na začiatok textov. Týmto spôsobom sa vyjadrovala autorita Písma, zjavenie Slova v Kristovi (Evanjelium podľa Jána 1) a naznačovala sa večnosť zjaveného Božieho Slova (Kristus ako alfa i omega, počiatok a koniec). Výklad o duchovnom speve v *Predhovore* k tzv. Klejchovmu kancionálu začína Daniel Krman ml. tiež odvodzovaním spievania od Slova: „Slovo Kristovo (...) vedie k starodávnomu zvyku, ktorý sa začal ujímať už v časoch pred Kristom (v čase Protoevanjelia) a dodržiavali ho veriaci Starého i Nového zákona. Vedť aj Písmo svedčí o tom, že hneď po svojom stvorení začali ranné hviezdy spievať a všetci synovia Boží plesali (Kniha Jóbova 38, 7)“.¹⁴ Aj Milec sa v úvode textu odvoláva na „Svědectví Božského Slova“ o Satanovi a na to, čo o ňom hovorí Kristus. Hlbiny Božie sú múdrosti zaznamenané v Slove. Hlbiny satanove sú prefikvané chytráctva, fortiele, metódy. Oboje sa má čitateľ naučiť „čítať“ vo svojom životnom príbehu, aby ich vedel rozlí-

¹⁴KRMAN, Daniel ml.: Predhovor. In: GÁFRIKOVÁ, Gizela a kol.: *Pannonia docta*. Učená Panónia. Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2003, s. 139.

šit'. 72 príkladov pokúšania nepriateľa je vlastne čítaním „regulí“ satanových. Zoznamovanie sa s nimi „*jest částka křesťanské moudrosti*“ – ako hovorí autor. Ich poznávanie autor „zastrešuje“ nadradenou autoritou Písma. Cituje pritom apoštola Pavla – „*nejsou nám myšlení satanova neznáma (2 Kor 2, 11)*“.

Kniha sa takto stáva kľúčovým symbolom textu. Nebo je symbolicky reprezentované živým Evanjeliom a Knihou života, do ktorej sa zapisujú mená spasených duší. Peklo predstavujú „regule“ satanové, ktoré diabol používa na to, aby zviedol duše k zatrateniu. Obidve knihy sa podľa Milecova výkladu priebežne píše.

Čítanie Slova sa v kresťanskej literatúre významovo spája so spoznávaním zjavenej pravdy, ktorá má človeka oslobodiť. Čítanie o „reguliach“ satana má viesť k odhaleniu ľsti a k vykresleniu toho, akými princípmi a spôsobmi dochádza k „posunom reality“ a k jej skresleniu.

Na metaforu „čítania“ v zmysle duchovného zápasu autor odkazuje nepriamo viacerými obrazmi. Začínajúci kresťan číta slovo evanjelia – „*se drží prsu Evanjelium*“ (narážka na biblický výrok, že kresťania mladí vo viere „pijú len mlieko“, zoznamujú sa len so základmi viery).¹⁵ Satan „*robí čitelnou Impressí v duši*“ – teda vyráža do duše obraz alebo akoby tlačil text. Satan „*v knize našeho svědomí ty listy sklejuje*“.

Polemický charakter Milecova textu sa premietol tiež do obraznej roviny. Autor ju vybudoval na základe dvojíc obrazov s ambivalentnými vzťahmi. Každý z dvojice obrazov zastupuje jednu z protichodných strán – nebo alebo peklo. Ambivaletnosť sa spája s „čítaním“ reality. Podľa Quintilianovho výkladu argumentácie ambivalentné vzťahy slúžia k tomu, aby človek vylúčil z dvoch podobností, ktorá v danej situácii platí a ktorá nie.¹⁶ Milec poukazuje na rôzne spôsoby skresľovania reality. Systematicky ich znázorňuje v štyroch kategóriách pokúšania. Prvý typ – *nabízení a pokušení k zlému* – obsahuje problémy spojené so zavádzajúcim narúšaním proporecí v realite – malé veci sú podávané ako veľké, veľké veci sa umenšujú – ako to vidieť aj z nasledujúcej ilustrácie, v ktorej autor pôsobivo pracuje s kumulovaním významu malý, málo:

„3. Nepadá hned dveřmi do domu, ale z počátku se velmi stydlivě ukazuje, jakoby jen maličké věci žádal, a kdyby člověk k těm přivolil, potom by nic dále nechtěl. Pravi, tak mluvíc, o zlém skutku, co Lot o Jegor (správne Sejour – pozn. autorky). Tot jest malé, však pak převeliké jest (1. Mojž. 19, 20), málo pak neškodí.“

4. Když se člověk k těmto menším věcem namluviti dává, činí ako had, kterýž když jen nejprv hlavu přitiskl celé plské tělo za sebou táhne. Malým kvasem dá se celé těsto nakvasiti, malou jiskrou celý les spáliti, a člověka, tak o jeho svobodu připraviti, že tak málo stojí v jeho vůli, aby opět vstal, jako kámen není spůsobný sám sebe zastaviti, když se jednou z vysokosti příkrehu vrchu kuleti počal.“

Hromadenie pojmov *malý, málo* vo figuratívnom zmysle vytvára v čitateľovi vnem, že malá odchýlka od pravdy alebo dopustenie malého kompromisu môže mať veľké dôsledky. Vzniknutá pojmová reťaz vytvára významovú gradáciu, ktorá smeruje k výsled-

¹⁵ List apoštola Pavla Korinťanom 3, 2; List Židom 5, 12 – 13.

¹⁶ QUINTILIANUS, Maximus Fabius: *Základy rétoriky*. Praha: Odeon, 1985, s. 211 – 225.

nej konzekvencii pôsobenia lži – človeku zostane málo sily, aby sa z pádu spamätal – „málo stojí v jeho vůli, aby opět vstal“. Význam veľký, ktorý stojí v ambivalentnom vzťahu k pojmu malý, sa v texte explicitne nevyjadruje. Je však implicitne zahrnutý v príkladoch – „malým kvasem dá se celé těsto nakvasiti; malou jiskrou celý les spáliti; hlavu přitiskl celé plské tělo za sebou táhne“ (slová zvýraznila autorka). Významovo reprezentuje výsledný stav, pravdivý obraz o rozsahu dôsledkov kompromisu.

Autor pracoval s významovou gradáciou prostredníctvom kumulácie obrazov aj na intertextuálnej rovine. Významový vzťah malý – veľký rozvíja lineárne v po sebe nasledujúcich ilustráciách. Na príbehu Lótovho zlého rozhodnutia ukazuje narastanie dôsledkov kompromisu, ktorý bol v počiatočnom štádiu malý. Podľa biblického príbehu sa pri Códore Lót rozhodol, že nevyjde až na vrch, ktorý mu Boh označil za útočisko. Malá neposlušnosť bola obrazom vnútornej slabosti, ktorá sa neskôr stupňovala a v Lótovej rodine generačne rozniesla, až vyvrcholila závažným etickým problémom – incestom: „Praví, tak mluvíc, o zlém skutku, co Lot o Jegór (správne Sejor – pozn. autorky). Toť jest malé, však pak převeliké jest (1. Mojž. 19, 20), málo pak neškodí (...).“ Ako „kámen není spůsobný sám sebe zastaviti (...)“, satan „představuje hřích ako nevyhnutelný (...) umí dobré jako veliké představovati, kteréž z zlého následovati bude, nebudeli se tak mnoho scrupulirovat. Tak svedl Dcery Lotove ke krvismilstvu, aby Cirkev Boží v potomcích Otce svého zachovali“.

Princíp vonkajšieho tlaku na svedomie človeka označuje Milec za samostatný typ satanových „regúl“ – „překážení a rušení dobrého“. Vyjadruje ho obrazmi deformity: Deformita v tomto prípade vzniká pridávaním cudzorodých prvkov k realite: „Jako nejhavnější hříchy pěknými titulmi a barvami cností ozdobovati umí, tak naproti tomu krásný a milování hodný obličej cností, jmény takových hříchů, kteréž se nětco špolecenství s ní mítí zdají, hyzdí.“ Príklady deformít sa týkajú nespravodlivého poškodzovania reputácie ľudí v očiach okolia, lživého obrazu jedinca o sebe samom, prekrúcania kresťanského učenia takým spôsobom, že vyvoláva psychický tlak.

Obrazy vnútornej otupenosti ale aj ľahostajnosti svedomia a pasívneho vnímania sa spájajú s ďalšou kategóriou satanských „regúl“ – „ostříhání a v upevňování přibýtku svého v lidech“. Príklady zobrazujú človeka, ktorému je bránené v duchovnom raste. Obraz reality je skreslený tým, že sa mu miešajú hodnoty. Nevie rozlišovať medzi dobrým a zlým. Stáva sa duchovne vlačným: Spoločným významovým menovateľom obrazov vyjadrujúcich tento stav je obmedzenie, zadržiavanie, limity:

„Hledá člověka v neumělosti zdržovati; zabrániti, aby jeho svědomí (...) probuzeno nebylo; zdržuje člověka sladkým snem o Boží milosti; uvodí hříšná přísloví mezi lidi a ví je skrze dlouhé užívání tak potvrditi, že víc platí, než co Kristus a Apostolové pověděli ku příkladu: Mladost pochabost (...) Přijdeli kdo mezi vrany, musí kvákat jako ony.“

Za samostatnú kategóriu satanských „regúl“ považuje Milec „pokušení dítek Božích“. Týmto termínom označuje Milec kresťanov v zmysle pietistického učenia. Pietisti označovali za kresťana len človeka „obráteného, znovuzrodeného“. Znovuzrodenie chápali ako osobnú nadprirodzenú životnú udalosť, stretnutie s Bohom na základe zrelého

rozhodnutia.¹⁷ Príklady pokúšania tejto skupiny vyjadrujú vnútorné rozpory, pochybnosti, pocity viny. Pravdivý obraz reality je skresľovaný strachom zo zlyhania.

Adresátom textu sú okrem laických veriacich aj „*Pastýři Cirkve Kristové*“, teda kazatelia, kňazi.¹⁸ Pre túto skupinu by sa podľa dobového myslenia vyžadoval text vecného teologického charakteru s premyslenou logickou argumentáciou bohato doloženou Písmom a osvedčenými cirkevnými autoritami. Pietisti vystupovali proti scholasticky postavenej argumentácii v kázňach. Podľa ich názoru sa v ortodoxnej luteránskej komunite kládol väčší dôraz na logické schémy, než na pôsobenie na poslucháča. Podľa pietistov k osvetleniu skutočnosti prispieva „sila pravdy zjaveného Slova“, nie presvedčenie na základe logických „konštrukcií“. V Milecovom texte sú tvrdenia postavené tak, že čitateľ ich pravdivosť nemôže vždy posúdiť na základe logicky predloženého dôkazu. Nemôže si ju ani potvrdiť totožným názorom osvedčených autorít. Autor stavia výklad tak, aby bol čitateľ podnietený k vnútornej reakcii. Pravdivosť tvrdenia si má overiť na základe individuálneho hľadania odpovede v Písme a prostredníctvom osobnej duchovnej skúsenosti, ku ktorej je najmä v závere textu pozývaný. Jednotlivé príklady satanského pokúšania smerujú k vnútornej konfrontácii:

„Namlouvá člověka, aby to za dostatečné uznával k křesťanství, když jen nic zlého nečiní. A protož, když se může chlubit, že není zlolejec, není vražedník, není smilník, cizoložník, zoděj, domnívá se, že se od něhojakožto mdlého člověka, víc vyhledávati nemůže. Rovně jakoby Pán na tom přestával, kdyby zlý a lenivý služebník řekl: Já jsem Pána mého neokradl, aniž jsem dům jeho vypálil, ani dítě jeho zmrdoval; víc ode mne žádati nemůže.“

Milecov text *O lstech a chytrostech ďabelských* je príkladom špecifickej skupiny náboženských textov, ktoré sú venované problematike duchovného boja. Satanský motív sa v nich vyskytuje v súvislosti s pripomínaním bdelosti a vnútornej mobilizácie. Nemá funkciu výstražnú ale konfrontačnú, čitateľ je vedený k tomu, aby skonfrontoval vlastný obraz reality s predstavou skutočnosti, ktorú opisuje Písmo. Obraz diablovho charakteru je konštruovaný podľa biblickej podoby satana. Konkrétne príklady sa však opierajú aj o skúsenosti z bežného života spoločnosti a kresťanskej komunity. V tejto súvislosti autor napríklad odkazuje aj na dobové „tlaky“, ktorým čelila pietistická vetva evanjelickej cirkvi v 18. storočí. Spájanie biblickej zvesti (učenia Písma) a bežnej skúsenosti veriaceho (svedectvo kresťana) bolo typické pre pietistický kazateľský štýl. Pietisti uprednostňo-

¹⁷ BOOR, Werner de: *Pietismus v luteránskom vyznaní*. Kežmarok : Evanjelizačná sekcia Vnútromisijného výboru Evanjelickej a. v. cirkvi na Slovensku, 1995.

¹⁸ Zakladateľom pietistického hnutia bol Filip Jakub Spener. Za reformačný manifest pietistov sa považuje jeho dielo *Sváté želania (Pia Desideria, 1675)*. Na základe Spenerovho modelu sa pietisti stretávali v tzv. biblických krúžkoch pri spoločnom štúdiu Písma. V týchto krúžkoch sa nerobil rozdiel medzi laikmi a duchovnými. Spener kládol dôraz na to, že všetci sú povolani k duchovnej službe a majú sa v nej cvičiť. Pozri: Lánc, c. d. Takéto krúžky existovali aj na Slovensku ešte aj začiatkom 19. storočia. Osobnú skúsenosť mal s nimi v Nemecku aj Ján Kollár. Pozri: KOLLÁR, Ján: *Pamäti z mladších rokov*. Liptovský Mikuláš : Transcius 1997, s. 146.

vali „spoznávanie pravdy“ na základe osobnej skúsenosti pred scholastickým režimom argumentácie.¹⁹ Z tohto prístupu pramení aj intencia autora napísať text tak, aby sa s jeho posolstvom mohol čitateľ v čo najväčšej miere osobne stotožniť.

PRAMENE

- O lstech a chytrostech ďábelských. [19 s.] In: *Meditationes sacrae*. (Konvolút). Lyceálna knižnica UK SAV v Bratislave, sign. 3537.
- LEWIS, C. S.: *The Screwtape Letters*. London : Geoalfrey Bless, 1942.
- LEWIS, C. S.: *Rady skúseného diabla*. Prel. Lucia Tužinská. Bratislava : Porta libri, 2007.
- TRANOVSKÝ, Juraj: *Cithara Sanctorum*. Levoča : Brewer, 1636, s. 351 – 352.

LITERATÚRA

- BOOR, Werner de: *Pietizmus v luteránskom vyznaní*. Kežmarok : Evanjelizačná sekcia Vnútromisijsného výboru Evanjelickej a. v. cirkvi na Slovensku, 1995.
- GÁFRIKOVÁ, Gizela: K problému rozlišovania fiktívnosti a „pravdivosti“ exempla v barokovej homiletike. In: *Zabúdané súvislosti*. (Štúdie o slovenskej literatúre 17. – 18. storočia). Bratislava : Slovak Academic Press, 2006, s. 127 – 141.
- HARWOOD, Larry D.: Lewis's Screwtape Letters: the Ascetic Devil and the Aesthetic God. In: *Mythlore*, roč. 24, č. 2, Summer – Fall, 2003, s. 24 – 33.
- HEIN, David: A Note on C. S. Lewis' The Screwtape Letters. In: *Anglican Digest*, roč. 49, č. 2, 2007, s. 55 – 58.
- LANE, Tony: *Dějiny křesťanského myšlení*. Praha : Návrat domů, 1996.
- MINÁRIK, Jozef: *Stredoveká literatúra svetová, česká, slovenská*. Bratislava: SPN, 1977.
- PATTERSON, Nancy-Lou: Letters from Hell. The Symbolism of Evil in The Screwtape Letters. In: *Mythlore*, roč. 43, Autumn, 1985, s. 47 – 57.
- SLÁDEK, Miloš: Předmluva. In: *Vitr jest život člověka aneb život a smrt v české barokní próze*. Praha : Nakladatelství H&H, 2000, s. 10 – 30.
- WEINLICK, John R.: *Hrabě Zinzendorf*. Jindřichův Hradec : Stefanos, 2000.
- WELLEK, René: *A History of Modern Criticism: 1750 – 1950*. New Haven : Yale University Press, 1955.

Štúdia je súčasťou grantového projektu *Ad fontes (Zo žánrovej a druhovej problematiky v staršej slovenskej kultúre)*. VEGA 2/6086/86. Vedúca riešiteľka Mgr. Tímea Vráblová, PhD.

¹⁹ Spener naliehal, aby sa teologické štúdiá nezaoberali natoľko výkladom komplikovaných teologických problémov. Mali byť zamerané na osobnosť študenta, na jeho vnútornú zmenu a mali ho pripraviť na kazateľskú a pastoračnú službu. In: Lane, c. d. Pozri tiež: WEINLICK, John R.: *Hrabě Zinzendorf*. Jindřichův Hradec : Stefanos, 2000.